

Лекція професора Петра Рабіновича
з курсу теорії та філософії права на тему:
«Філософські засади розуміння явищ права»

П.М. Рабінович,
доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії та філософії права
Львівського національного університету
імені Івана Франка, академік НАПрН України

План лекції:

1. Вступні зауваги
2. Що таке філософія права
3. Слово «право» як назва різноманітних явищ
4. Що таке право розуміння?
5. Чому існують різні праворозуміння?
6. Види праворозумінь.

1.Вступні зауваги. Шановні студенти! Коли за декілька років (повірте мені, що для вас вони пролетять значно швидше, ніж ви можете зараз це собі уявити...) Ви отримаєте диплом про вищу освіту, в якому ваша спеціальність буде зватися «правознавство», то це, мабуть, означатиме, що ви офіційно визнаватиметесь знавцями права. Так ось наша перша лекція з названого предмета якраз і присвячується вихідним, базовим засадам, оволодіти якими вам необхідно для пошуку і розуміння можливих відповідей на це найфундаментальніше для будь-яких юристів питання. Це тим більше необхідно нині, зокрема тому, що у вітчизняному законодавстві почали безпосередньо вживатися такі слова, як «правосудний/ «неправосудний», «правомірний/ «неправомірний», «правовий / «неправовий», «правопорушення». Навряд чи можна зрозуміти значення таких слів, не володіючи відповіддю на питання: Що означає слово «право» ? А це питання, належить, як побачимо далі, до філософських.

2. Що таке філософія права? Однією з наук, яка бере свій початок ще зі стародавніх часів, є *філософія* (в перекладі з грецької – любов до мудрості). Цю науку ви, шановні першокурсники, у середній школі не вивчали. Однак вища освіта, зокрема правнича, неодмінно включає її вивчення.

Предметом дослідження будь-якої науки є закони (закономірності) виникнення, існування (функціонування) та розвитку певних явищ. Що стосується філософської науки, то її предметом є такі закономірності, які гранично, максимально загальні – тобто їхня дія поширюється і на природу, і на людське суспільство, на явища матеріальні та духовні.

У будь-якому людському суспільстві (соціумі) завжди були і є такі явища, які вважалися членами суспільства *правовими*. Так ось та галузь філософських знань, яка конкретизує універсальні (філософські) закономірності світу стосовно означених специфічних явищ, власне і становить *філософію права*. Отже, можна стисло виснувати, що **філософія права – це наука, яка досліджує прояви дії всезагальних законів (закономірностей) світу в таких явищах, які вважаються правом і мають, так би мовити, правову природу.**

Звідси стає зрозумілим, що такі закономірності є визначальними, «керівними» стосовно будь-яких інших властивостей, характеристик права, зокрема і щодо особливих, тільки йому притаманних закономірностей його виникнення, функціонування та розвитку (трансформації). Адже те, що називається правом, так чи інакше підпорядковується закономірностям універсальним.

Отож ми розглянемо далі низку положень філософії права, без засвоєння яких навряд чи можливо на належному рівні досягнути загальнотеоретичні уявлення та висновки юридичної науки.

3. Слово «право» як назва різноманітних явищ. У дипломі про вищу освіту, який, сподіваюсь, ви отримаєте в нашому навчальному закладі, спеціальність, котру ви здобудете, називатиметься «правознавство». Отже, ви вважатиметесь,

іншими словами, знавцями права, – тобто такими фахівцями, котрі знатимуть, яке явище або ж поняття про нього позначатиметься цим словом (терміном).

Однак тут ми неминуче стикнемось із неабиякою проблемою. Вона полягатиме в тому, що термін «право» від давніх-давен і донині ніде і ніколи не мав однакового значення, уніфікованого смислу. Відомий німецький філософ XVIII ст. Іммануїл Кант якось зауважив, що юристи все ще шукають визначення поняття права. І така ситуація, уявіть собі, триває й досі.

Зокрема, цією обставиною було зумовлене унікальна наукова розвідка, здійснене на юридичному факультеті Львівського національного університету ім. Івана Франка за мого наукового керівництва на початку 2000-х рр. студенткою (а згодом аспіранткою) Т. Дудаш. Предметом цієї розвідки було виявлення первинних значень слова «право» у численних різноманітних мовах світу. На основі вивчення цього терміна у 50-ти різномовних етимологічних¹ словниках було встановлено, що у стародавні часи цим терміном найчастіше позначались такі явища (і поняття про них):

- **свобода** людини, тобто простір здійснення можливостей людської поведінки (діяльності);
- **справедливість** як оцінювана щодо тих чи інших суб'єктів суспільства певна властивість суспільних явищ, зокрема людських вчинків;
- **правила** (норми) різноманітного походження стосовно людської поведінки, зокрема звичаї і традиції;
- частина (чи форма) **моралі**;
- лише такі **норми поведінки**, які тими чи іншими суб'єктами вважаються **справедливими**;
- **норми** такої поведінки, **встановлені** саме **державою**, її органами чи посадовими особами;
- **угоди** (договори) учасників суспільних відносин.

¹ Етимологія (від [грец. ετυμον](#) «правда», [«істина»](#) і [грец. λόγος](#) «слово, наука») – розділ мовознавства, який вивчає походження [слів](#) та їхнє первинне значення.

У період же новітньої історії (XX-XXI ст.) людства термін «право» почав використовуватися також для позначення ще й таких явищ і понять про:

- **суспільні відносини** певного виду;
- **комунікація** (перемовини, дискурс) між суб'єктами;
- **вимоги** (домагання) суб'єктів щодо надання їм певних благ, цінностей, звернені до суспільства, держави чи до інших осіб;
- **можливості** задоволення людських потреб та інтересів учасників суспільних відносин;
- **інтереси** соціальних груп або усього суспільства, захищені державою чи ж іншою публічною владою;
- **балансування** («зважування») між собою інтересів людей та їхніх груп;
- **почуття**, переживання, емоції учасників суспільних відносин.

Докладну характеристику кожного із названих вище явищ права і понять про них (а можливо, й інших варіантів відповіді на запитання: яке ж явище відображається поняттям «право», а також інформацію про авторів таких відповідей) вам, гадаю, пощастить почути пізніше – при вивченні таких навчальних предметів як історія політичних і правових вчень, а також філософія права.

А тепер запропоную кожному з вас спробувати відповісти на такі запитання.

Яке з усіх перелічених вище явищ Ви схильні вважати справді *правом*? І чому?

Чи одночасно кілька з них?

Чи, можливо, усі їх без винятку?

Чи існують ще якісь явища, здатні претендувати, так би мовити, на «правовість»?

Чи може ваше уявлення про право бути багатозначним (або ж, як тепер іноді висловлюються, плюральним²)?

На низку запитань такого роду вам потрібно буде подати обґрунтовані письмові відповіді, готуючись до першого практично-лабораторного заняття з цієї теми.

Покладаючись на вашу юнацьку допитливість, на щирий потяг до юридичних знань, видається доречним вже зараз запросити вас до активного, заснованого на старанному вивченні наукової літератури та інших джерел, розмірковування над означеною – найфундаментальнішою! – проблемою юриспруденції.

Адже згодом, коли ви працюватимете юристами, саме вашим уявленням про право, можливо, безпосередньо і визначатиметься ваша фахова діяльність, від якої нерідко залежатимуть долі інших людей.

Задля формування відповідей на поставлені вище запитання у філософсько-правовій та теоретико-правовій науках сформовано спеціальну категорію (тобто поняття вельми широкого змісту), яка спроможна охопити, відобразити усі існуючі роз'яснення стосовно того, що ж становить собою явище *права*. Такою є категорія ***праворозуміння***.

4. Що таке право розуміння? Тож аби почати з'ясовувати зміст цієї категорії, спробуємо спочатку поміняти місцями ті два слова, які утворюють її назву. І тоді одержимо таке, так би мовити, мовно-логічне «рівняння»: *праворозуміння* – це *розуміння права*. Однак ця перестановка як така, сама по собі, мабуть, ще не спродукує істотно нових знань.

Більш важливим у цьому напрямі є врахування низки положень *гносеології*³, адже будь-яке розуміння здійснюється через пізнавальну

² Плюралізм (від *лат. pluralis* – множинний) – наявність у суспільстві різноманітних за змістом, неоднозначних поглядів (суджень, тверджень тощо).

діяльність. Тому-то загальні закономірності людського пізнання поширюються і на процес розуміння.

Як відомо, пізнавальна діяльність та її результати опосередковуються різноманітними формами (способами) відображення людською свідомістю тих реалій - явищ, предметів, процесів, - котрі перебувають поза нею, тобто щодо неї існують *об'єктивно*. До таких форм відображення належать, зазвичай: людські відчуття, емоції, уявлення, поняття, теорії тощо.

Пізнавальною особливістю саме *понять* – причому особливістю найціннішою – є те, що вони відображають такі властивості явища, які є суттєвими, закономірними, спільними для усіх явищ певного роду. І якщо поняттєві відображення будуть точними, правильними, то й у кожному з цих випадків *істинне* поняття має бути тільки одне.

Кожне поняття формується та «міститься» у свідомості суб'єкта пізнання. Проте задля того, аби стати відомим, доступним іншим людям, воно має бути виявлене назовні або, як то кажуть, об'єктивоване.

Об'єктивація понять здійснюється через їхні різноманітні матеріальні *знаки*. У досить розвиненому суспільстві найбільш поширеними, узвичаєними засобами *позначування* понять слугують засоби людської мови – виголошені або написані слова чи, скажімо, якісь графічні зображення (наприклад, ієрогліфи).

Отже, якщо поняття *відображає* (властивості явищ певного роду), то слово – *позначає* (ці властивості та й саме поняття про них). Діяльність відображення та діяльність з позначування тих чи інших явищ є, вочевидь, різними процесами. І якщо правильне поняття, як зазначалося, може бути тільки одне, то слів (чи інших знаків), які його позначають, існує стільки, скільки існує людських мов – природних чи штучних, тобто дуже багато.

Після цих вступних методологічних міркувань перейдемо до роз'яснення змісту категорії «праворозуміння».

³ **Гносеологія** (від грец. γνῶσις – «пізнання» і λόγος – «вчення, наука») – загальна теорія пізнання, розділ філософії.

Її можна визначити так: **праворозуміння – це відображення у людській свідомості за посередництва поняття «право» того явища, яке є корисним для задоволення потреб існування й розвитку певного суб'єкта. Такі суб'єкти можуть бути або індивідуальними (окремі індивіди), або чи ж колективними (людські спільноти, угруповання).**

Інакше кажучи, це роз'яснення того, які саме із перелічених раніше (а також, можливо, й якихось інших) явищ відображаються поняттям, котре позначене цим словом (або ж іншим однозначним з ним знаком). Стисло можна висловитись ще й інакше: праворозуміння – це інтерпретація (роз'яснення) того, *що*, власне, відображає поняття, назване саме словом «право».

Тут у вдумливого, зацікавленого слухача (або читача) мало би виникнути запитання: якщо численні, досить різноманітні явища позначаються одним і тим самим словом («право»), то це, мабуть, тому, що їм усім притаманна одна й та сама властивість, якість.

То в чому ж вона полягає?

На мою думку, таким спільним є їхня здатність, спроможність бути життєво необхідними (корисними, цінними) для існування й розвитку тих чи інших різноманітних учасників суспільного життя (окремих людей та їхніх груп – спільнот, колективів, об'єднань тощо). І в першу чергу самі ці суб'єкти (або ж їхні представники) прагнуть вживати стосовно відповідних явищ означене слово. Адже такі явища якраз створюють чи «уособлюють» можливості, необхідні для задоволення людських буттєвих потреб, а тому й слугують підставою, «виправданням» певних очікувань і діянь, як *правильних, справедливих, правдивих, виправданих*. І справді, чи ви, наші майбутні колеги, погодитесь вважати правом такі явища, котрі не полегшуватимуть, а, навпаки, ускладнюватимуть існування, життя ваше, а також членів тих спільнот, до яких ви належите? Гадаю, що такі явища ви, радше за все, вважатимете, так би мовити, антиправом, «неправом».

Отже, *правильним* поняття про право буде лише тоді, якщо воно відображатиме саме названу властивість – незалежно від того, яким саме явищем вона притаманна. А *таке* відображення *причому* – *щодо кожного окремого різновиду суб'єктів* – може бути, знову ж, як зазначалось, тільки одне. Останнє положення видається мені одним із найважливіших у розглядуваній темі.

5. Чому існують різні право розуміння? Тут йдеться, вочевидь, про *причини* неоднозначної відповіді на питання: *що* є правом? Тобто про ті обставини, які від початків людської цивілізації й дотепер зумовлювали розмаїті тлумачення поняття «право».

У чому ж ці причини полягають? Чи вони є випадкові чи, навпаки, закономірні? Чи можуть вони бути усунені? Або ж, можливо, колись вони зникнуть самі?

Іншими словами, з чого виходять ті, хто *обирає* – усвідомлено чи неусвідомлено – лише певний варіант праворозуміння?

Такі причини, які зазвичай мають *соціальний* характер, можна розподілити на дві групи: *потребові та пізнавальні*, або інакше кажучи, *гносеологічні*.

До першої групи належать ті, котрі коріняться у соціальній неоднорідності суспільства, тобто у його поділі на різноманітні частини – нації, етнічні спільноти, соціально-економічні класи, професійні верстви, ідеологічні угруповання тощо. А кожна із таких соціальних груп має – поряд із однаковими, загальносуспільними потребами й інтересами – і свої специфічні, неоднакові потреби та інтереси. І цілком природним є те, що кожна соціальна група (в особі її індивідуальних чи колективних представників) схильна вважати *правом* насамперед таке явище, яке полегшує, а не ускладнює її існування й розвиток, яке сприяє, а не перешкоджає задоволенню її потреб та інтересів. Отож, у суспільстві соціально неоднорідному слово «право» використовується для позначення і явищ неоднорідних.

Друга ж група причин полягає у тому, що яке б явище не вважалось правом, це явище зазвичай є досить складним, багаторівневим, багатогранним. І тому при його пізнанні майже неможливо охопити відразу й одночасно усі його грані, прояви, сторони. Найчастіше дослідник не осягає всіх його елементів, а зосереджується лише на якомусь одному з них, і нерідко перебільшує його значимість. Наслідком такої пізнавальної ситуації стає вирізнення лише окремих проявів відповідного явища, які, проте проголошуються «правом» в цілому, в усій його повноті та цілісності.

До цієї ж групи причин належить і та обставина, що яке б явище не вважати правом, воно зазвичай не є незмінним, застиглим, а навпаки, є мінливим, плинним, змінюваним, – тобто динамічним. І це теж, так чи інакше, зумовлює трансформацію праворозуміння (причому навіть в межах однієї соціальної групи).

Оскільки ж усі зазначені вище фактори нині супроводжують і, цілком ймовірно, завжди супроводжуватимуть існування будь-якого суспільства, то *плюралізм праворозуміння й надалі залишатиметься постійно притаманним людській свідомості.*

Втім, коли виникає небезпека для існування якогось суспільства (скажімо, внаслідок зовнішнього збройного нападу на нього з боку іншої держави) або ж загроза для життєдіяльності усього людства (наприклад, через руйнівні природні катаклізми чи істотне погіршення зовнішнього природного середовища на планеті), тоді можуть складатися умови задля формування єдиного, уніфікованого праворозуміння у відповідній спільноті.

6. Види праворозуміння. Різноманітні праворозуміння можна об'єднувати у певні групи (класифікувати) за різними критеріями: за культурно-цивілізаційною і територіальною поширеністю (так звані «західне» та «східне»), за соціально-змістовою природою (класове чи позакласове), за кількісним складом суб'єктів-носіїв певного праворозуміння (індивідуальне чи колективне та ін.). Ці та інші класифікації детально вивчатимуться Вами пізніше – з курсу «Філософія права» під час навчання у магістратурі.

Зараз же варто зупинитися лише на класифікації праворозумінь за таким критерієм, як: *пов'язується чи не пов'язується виникнення та існування явища права безпосередньо з владно-регулятивною діяльністю держави, її органів*. У першому випадку праворозуміння умовно називають «позитивістським» (іноді «юридично-позитивістським»), у другому ж – так званім «природним». Слід особливо підкреслити, що обидва зазначені терміни є вельми умовними, але досить поширеними у загальній теорії та філософії права⁴.

Відповідно до позитивістського праворозуміння правом зазвичай вважаються такі обов'язкові волевиявлення держави (тобто встановлені або схвалені нею правила людської поведінки), як її юридичні закони, постанови, укази, ухвали, рішення, вироки тощо, тобто її різноманітні письмові юридичні акти.

За другим же - відповідно до названого критерію - різновиду праворозуміння правом вважаються різноманітні соціальні явища недержавного походження і функціонування. Зокрема, одне з таких явищ може вважатися (як зазначалося раніше у пункті 3) **природне право** – *це певні можливості учасників суспільного життя, які необхідні для задоволення їхніх біологічно й соціально обґрунтованих – за конкретно-історичних умов – потреб існування і розвитку, об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені відповідними обов'язками інших суб'єктів*. (Тут йдеться про так зване *потребове* праворозуміння, до прихильників якого здавна належу і я).

Оскільки поміж двох названих явищ права визначальним є «природне» право, наступний виклад нашого курсу продовжимо саме з цього варіанта праворозуміння – зокрема, з огляду буттєвих прав людини.

Як відомо, будь-які людські права завжди мають певного носія (суб'єкта – чи-то індивідуального – окрема людина), чи-то колективного (група людей, їх об'єднання, спільнота, населення однієї чи декількох країн, зрештою, все людство як певна цілісність) . Відповідно до такої градації носіїв людських прав з-поміж останніх вирізняють права людини, колективні права (зокрема

⁴ Докладним обґрунтуванням наведених термінів можна ознайомитись у відповідній спеціальній літературі або вивчаючи філософію права.

права народу, нації, тих чи інших соціальних меншин – етнічних, релігійних, вікових тощо). Нарешті, – права людства. (До останнього виду прав можна віднести, зокрема, права на: безстрокове існування людства (безсмертя); мир; відродження та збереження його гармонії з природою (екологічну безпеку); збереження, використання і розвиток загальнолюдських матеріальних та інших цінностей (культурних, духовних, наукових надбань); відкрите море та його корисні копалини; антарктичний простір; користування космічним простором).

Отож, насамперед правам людини присвячується наступна тема курсу.

1.1. Непозитивістське («природне») право. Його різновиди

Як відзначалось у Вступній частині, у слов'янських мовах словом (терміном) "право" позначаються поняття, які відображають різні соціальні явища.

Те з них, котре виникає та існує незалежно від держави, від її волевиявлень, має загальносоціальну природу, а отже, є загальносоціальним явищем (феноменом). (Нерідко його називають „природним” правом).

Інше ж явище, поняття про яке позначається таким же терміном, є наслідком вже виключно державної діяльності, результатом державного волевиявлення. Тому це явище, аби його відрізнити від першого, можна – з певною умовністю – назвати *юридичним* правом.

Два означені щойно різновиди соціальних явищ відповідають, вочевидь, кожному зі схарактеризованих у Вступній частині типів праворозуміння: непозитивістському та позитивістському.

Яке б то не було право, неминуче має свого носія, тобто належить певному учаснику суспільства – суб'єкту: або індивідуальному (людині), або колективному (групі, об'єднанню, колективу людей). Причому в обох випадках йтиметься саме про *людські* права. Це стосується як непозитивістського права, так і права позитивістського.

Первинним, умвно кажучи, початковим, суб'єктом неопозитивістського права (яке, повторимо, виникає без участі держави) є кожна окрема *людина*, як член суспільства. Тому визначати загальне поняття неопозитивістського права і слід почати саме з прав людини.

Природне право – це певні можливості учасників суспільного життя, які необхідні для задоволення їхніх біологічно й соціально обґрунтованих – за конкретно-історичних умов – потреб існування і розвитку, об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені відповідними обов'язками інших суб'єктів. Отож саме соціальні можливості суб'єкта, тобто відповідні *свободи*, якраз і становлять буттєву (онтичну) сутність його загальносоціального права. Що ж до практичного здійснення, використання таких можливостей, то воно має бути *збалансованим* із можливостями (правами) інших учасників соціуму.

Якщо феномен загальносоціального права розглядати більш широко — в усій повноті, то до його складу включатимемо також, по-перше, *свідомість* (індивідуальну й колективну), яка відображає означені можливості суб'єктів (тобто загальносоціально-правову свідомість — відповідні уявлення, ідеї, поняття тощо). А по-друге, зумовлювані такою правосвідомістю *принципи й правила* поведінки, діяльності (вони закріплюються здебільшого у міжнародних документах і актах та в національних конституціях). Проте центральною, системоутворюючою частиною, „серцевиною” розглядуваного у широкому сенсі загальносоціального права завжди лишатимуться основоположні можливості суб'єктів суспільного життя, тобто їхні „природні” права.

Залежно від того, кому саме (тобто суб'єкту якого виду) належать ці можливості, хто є їх носієм, розрізняють загальносоціальне право індивідуальне — основоположні права людини (індивіда) і загальносоціальне право колективне — основоположні права людських угруповань.

До другого різновиду загальносоціального права належать:

- права окремих соціальних спільнот (націй; соціально-економічних класів; статевих, вікових, територіальних та інших груп населення; зрештою, усього певного суспільства);
- права соціальних об'єднань (сімей, громадських організацій тощо);
- права усього людства (населення Землі).

З кінця минулого століття у вітчизняній суспільній науці, включаючи й праводержавознавство, розпочався процес, який було названо “антропологізація” (“антропологічний поворот”). Він полягає у тому, що точкою відліку, центром і, так би мовити, кінцевим пунктом будь-яких суспільствознавчих досліджень стає людина – з її реальними властивостями, потребами, інтересами, схильностями, здібностями і що базисом усіх таких досліджень слугує людинознавство, фундамент котрого становить наука *антропологія* – загальна теорія людини.

Ось чому, відповідно до означеної сучасної тенденції, і виклад загальної теорії права та держави доречно розпочати саме з “людиномірних” сюжетів цієї науки – насамперед із висвітлення теоретичних питань основоположних прав людини.

Рекомендована література:

1. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посіб. Вид.10-те. Львів: Край, 2008. *Вступ.* С. 10 – 14.
2. Рабінович П. М. Філософія права: Навч. посіб.: в 5-ти част. Львів, «Галицький друкар», 2014. Част. 1-2. Філософія права як наука. Гносеологія права. - *Тема 1.*- С.13 – 57.
3. Філософія права: Підручник / За ред. О. Г. Данильяна. Харків: «Право», 2009. *Розд. 1, 2.*
4. Праворозуміння. Матеріали до бібліографії наукових і навчальних праць (Україна, Росія) // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України. – Сер. 2. Коментарі прав і законодавства. Вип. 11. – Львів-Київ: АОК, 2011. – 105 с.